

ՂԱՐԱՔԱՂԸ՝ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ 1813-1917 ԹԹ.*

Նեղի Բաղդասարյան

Բանալի բառեր՝ Ղարաբաղ, Գյուլիստանի պայմանագիր, Շուշի, Ա. Երմոլով, Վ. Մաղաթով, Անդրկովկաս, Կասպիական մարզ, Շամախիի նահանգ, Բաքվի նահանգ, Ելիզավետպոլի նահանգ, վարչաքաղաքականություն:

1813-1917 թթ. Ղարաբաղը գտնվում էր ռուսական կայսրության տիրապետության տակ: Ինքնակալության՝ Ղարաբաղի նկատմամբ իրականացված վարչաքաղաքականության լուսաբանումը խիստ կարևոր և էական է՝ ինչպես հետգյուլիստանյան ժամանակաշրջանը գնահատելու, այնպես էլ պատմական պատգամների իմաստով: Ղարաբաղն առանձին վարչաքաղաքական և իրավասուբյեկտային միավորի կարգավիճակով 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի արդյունքում Պարսկաստանի տիրապետությունից անցավ Ռուսաստանին. ինչպես ներկայիս Ադրբեջանը կազմող տարածքները, Ղաղստանը և Վրաստանը: Ցարիզմի վարչական քաղաքականության արդյունքում ստեղծվում է բոլորովին այլ իրավիճակ ինչը, մանրամասն քննության է ենթարկվել ստորև [1]:

Դեռևս 1805 թ. մայիսի 14-ի Քյուրակչայի դաշնագիրը՝ Ղարաբաղի խանության գրավման առիթով առանձին դաշնագրի առկայությունը, անժխտելի վկայությունն է այն վիաստի, որ Ղարաբաղը տարածաշրջանում ընկալվել է որպես ինքնատիպ էթնոտարածքային միավոր: Ինչ վերաբերում է պատմական հայտնի իրադարձությունների արդյունքում Ղարաբաղում հաստատված խանական կարգին, ապա այն, ըստ էության, չի արտացոլել հայաբնակ Ղարաբաղի ժողովրդագրական պատկերը և պարզապես պայմանավորված է եղել մահմեդական պետության կազմում լինելու հանգամանքով: 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղի՝ Ռուսաստանին միացման պահին Ղարաբաղի խանությունը[2] բաժանված էր մահալների, դրանք էին՝ Սիսիանի, Կասպանի, Դեմուրչիասանլիի, Բաղաբերդի, Քյաբիրուլի, Բարգուշատի, Տաթևի, Ջիվանշիրի, Ջրաբերդի, Խուրդապարայի, Փիսիանի, Օթուգ-Իքիի, Իգիրմիդորդի, Կարաչորուլի, Վարանդայի, Դիզակի, Աջնանի, Թալիշի, Խաչենի, Սեդրիի, որոնց գլուխ կանգնած էին կամ հայ մելիքները, կամ թաթար բեկերը[3]: Փաստորեն, նման վարչաքաղաքական բաժանման, նրա կարգավորման, վերակազմակերպման հետ պետք է հարաբերվեր ցարական կառավարությունը հետագա մի քանի տասնամյակների ընթացքում:

1822 թ. Ղարաբաղի խանության վերացումն ուղեկցվեց նրա կառավարման համակարգի վերակազմավորմամբ: Խանական կարգը վերացվել էր 1822 թ. նոյեմբերին, իսկ 1823 թ. վերջից ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ ինչպես միացված այլ տարածքներում, այնպես էլ Ղարաբաղում ռուսական վարչակարգ՝ օրենսդրություն, կառավարման տնտեսական և քաղաքական համակարգ մտցնելու գործին:

1823 թ. դեկտեմբերի 8-ին նախարարների խորհուրդը պետական դեպարտամենտի ներկայացմամբ հաստատում է Ա. Երմոլովի ներկայացրած առաջարկը՝ ստեղծելու ռազմական շրջան՝ կազմված Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի գավառներից[4] (պրովին-

* Հոդվածն ընդունվել է 15.12.2015:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՄՄՀ պատմության ամբիոնը:

ցիա): Այդ մասին որոշումը ցարի կողմից հաստատվում է 1824 թ. հունվարի 22-ին: Որոշման համաձայն՝ գավառային կառավարումը կենտրոնացվում է բերդաքաղաքներում՝ պարետների ձեռքում: Պարետներին պետք է ենթարկվեին մահալների ղեկավարները՝ նայիբները, բեկերն ու մելիքները, որոնք իրականացնում էին ոստիկանական իշխանությունը, հսկում հարկահավաքությունը և պարիակների կատարումը[5]: Ղարաբաղի պարետն անմիջականորեն վերահսկում էր գավառի ֆինանսական գործը[6]: Պարետը չէր կարող ինքնուրույն նշանակել մահալների նայիբներին. 1824 թ. մարտ ամսից նայիբի թեկնածության հաստատումը, ռազմական շրջանի հրամանատարի ներկայացմամբ, վերահաստատվում էր Վրաստանի կառավարչապետի կողմից[7]: Փաստորեն, ժառանգություն ստանալով խաների իրավունքները՝ պարետներն ինքնուրույն չէին իրենց գործողություններում:

Ըստ որոշման՝ ռազմական շրջանի կենտրոնը Շուշի քաղաքն էր: 1823 թ. «Անդրկովկասի կառավարման կազմակերպման» մասին ցարական հրամանագրից հետո Երմոլովը որոշում ընդունեց ստեղծել «Շուշի ամրոցի և նրա շրջանի քաղաքային դատարան»: Քաղաքային դատարանի՝ դիվանի կազմում կային 4 ատենակալներ՝ 2 բեկ և երկու քաղաքացի՝ հայ և թաթար: Նրանք նշանակվում էին պաշտոնավարման մեկ տարի ժամկետով[8]:

Շուտով իրականացվում է նաև տեղական ինքնակառավարման կազմակերպման գործը: 1824 թ. մայիսի 5-ի Սենատի հրամանագրով հաստատվում են Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի գավառների հաստիքները և ռազմական շրջանի պետի պաշտոնը: Ռազմական շրջանի պետ է նշանակվում Վ. Մադաթովը: Սկզբնապես Վ. Մադաթովը կարծում էր, թե ինքը միանձնյա պետք է վարեր ռազմական, դիվանագիտական, քաղաքացիական և տնտեսական հարցերը: Սակայն հետագայում բախվում է այն իրողությանը, որ պարետները բավականին ինքնուրույն են իրենց գործունեության մեջ և հաշվի չեն նստում իր հետ: Այս մասին նա 1824 թ. նոյեմբերի 24-ին Ա. Երմոլովին ուղղված գեկույցում վերջինիս ուշադրությունն էր հրավիրում իր ենթակայության տակ գտնվող կառույցների ինքնագործունեության վրա. «Շատ դեպքերում նկատելի է, որ նահանգներում կարևորություն ունեցող գործերի մեծ մասը իմ ենթակայության տակ գտնվող պարետների կողմից իրականացվում է առանց իմ իմացության: Ինչի պատճառները, ենթադրում եմ, կամ պարետներն են իմ կողքով կատարում իրենց ներկայացումները ռազմական կառավարչին, կամ վերջիններս են ուղղակի կարգադրություններ անում»: Այնուհետև Վ. Մադաթովը, իր մտավախությունը հայտնելով, գրում է. «Հայտնվելով նման իրավիճակում, ինձ վստահված պրովինցիաների հետ կապված կարող եմ վստահ լինել, որ բոլոր գործերն այնտեղ ընթանում են իրենց կարգով...»: Ապա հարցնում է Ա. Երմոլովին, թե որևէ անկարգության դեպքում ինքը պատասխանատվության չի՞ ենթարկվի[9]:

Լինելով պատվախնդիր ու արժանապատիվ անհատականություն՝ Վ. Մադաթովը, նման իրադրությունը «անկարգություն» որակելով, հրաժարական է տալիս: Իրականում այդ «անկարգությունների» պատճառը ռազմաշրջանային պետի և պարետների իրավունքներն ու պարտականությունները սահմանող փաստաթղթի բացակայությունն էր: Վ. Մադաթովի հրաժարականն իրադրությունը չի շտկում: Մադաթովի հրաժարականից հետո 1827 թ. օգոստոսի 27-ին Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի ռազմաշրջանային պետ է նշանակվում իշխան Ի. Աբխազովը, իսկ 1827 թ. նոյեմբերի 10-ին Ղարաբաղի պարետ է նշանակվում մայոր Կյուլի ֆոն Կյուզենհաուն[10]:

Հատկանշական է, որ Շուշիի և Շաքիի պարետներն իրենց գործունեության շրջանակները կարգավորող հրահանգներ ստանում են՝ սկսած 1828 թ.: Հրահանգները վերաբերում էին կառավարման տնտեսական, դատական, ոստիկանական և քաղաքա-

ցիական ոլորտներին: Պարետների օգնականներ են նշանակվում հազարապետները և հարյուրապետները, որոնք կոչվում էին մահալային բեկեր, նայիբներ և յուզբաշիներ[11], որոնց իրավունքներն ու պարտականությունները հստակեցված չէին:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այս ընթացքում հայ ազգային գործիչները շարունակում էին հայկական պետականության վերականգնման ծրագրեր մշակել: 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը դեռևս չէր ավարտվել, երբ 1827 թ. Խաչատուր Լազարյանը ցարական կառավարությանն է ներկայացնում «Հայկական թագավորության» ստեղծման նախագիծը: «Հայկական թագավորությունը» պետք է ընդգրկեր ռուսական տիրակալության ներքո գտնվող բոլոր հայկական պատմական տարածքները. «Շատ մարզեր, ինչպես հին Նախիջևանի, Երևանի, Ղարաբաղի, Շաքիի և Շամախիի մարզերը, Էջմիածնի նախագահ վանքով կազմում են Հայաստանի վաղեմի հին թագավորության ընդհանուր կորիզը և գլխավոր հիմքը»: Այն օժտված պետք է լիներ ներքին ինքնավարության իրավունքով, իսկ ռուսաց կայսրը պաշտոնապես ընդունելու էր հայոց թագավորի տիտղոսը: Նախագծի համաձայն՝ թագավորությունում ստեղծվելու էր հայկական սահմանապահ զորք և կայսերական գվարդիական հեծելավաշտ, գործելու էին հայկական օրենքները և ռուսական կայսրերի տված առանձնաշնորհումները, հայոց եկեղեցին պահպանելու էր անկախ կարգավիճակ: Իրականում «Հայկական թագավորության» ստեղծման առաջարկին հետևում է ցարական կառավարության կողմից «Հայկական մարզի ստեղծման» իրամանագիրը, որն ընդգրկում էր Երևանի և Նախիջևանի խանությունները[12]:

Անդրկովկասի կառավարման բարեփոխումների նախագծերում Ղարաբաղի գավառի կառավարման հարցը քննարկման առարկա դարձավ 1828 թվականին: Նախագծի հեղինակն էր ռուս աստիճանավոր Պ. Սանկովսկին: Այն կոչվում էր «Նախագիծ Անդրկովկասի կառավարման ենթադրյալ կոմիտեի նյութերի նախապատրաստման համար» (Проект изложения материалов для предполагаемого комитета управления Закавказским краем): 1828 թ. հունվարի 1-ին նախագիծը ներկայացվում է գլխավոր շտաբի պետ Ի. Դիրիչին: Նախագծով նախատեսվում էր ստեղծել 5 վարչատարածքային միավորներ՝ մարզեր՝ Վրացական, Իմերեթական, Հայկական և 2 մահմեդական մարզեր: Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի գավառները պետք է մտնեին առաջին մահմեդական մարզի մեջ: Վրաստանի և Իմերեթիայի համար մարզային կառավարումը նախատեսվում էր խարսխել արդեն գոյություն ունեցող կառավարման համակարգի հիմքերի վրա: Մնացած մարզերում, այդ թվում և Ղարաբաղի գավառում, նախատեսվում էր ռուսական դատավարության և գործավարության ապագա ներմուծումից հրաժարում, որովհետև դա կհանգեցներ բյուրոկրատական քաշքշուքների[13]:

Անդրկովկասի կառավարման համակարգի բարեփոխման վերոնշյալ նախագիծը հաջողություն չունեցավ և, բարեբախտաբար, մնաց թղթի վրա: Ղարաբաղի դեպքում դա կնշանակեր արդեն մուտքագրված ռուսական օրենսդրությունից հրաժարում, ինչը նրան կվերադարձներ խանական վարչակարգին:

1829 թ. օգոստոսի 15-ին ռուսական կայսրության ֆինանսների նախարար Ե. Կանկրինը ցարին է ներկայացնում «Անդրկովկասյան գավառների կառավարման ձևի» մասին նախագիծ, որի համաձայն՝ պետք է վերականգնվեին Շաքիի, Շիրվանի, Ղարաբաղի խանությունները, որտեղ գլխավոր կառավարումը հանձնվելու էր խանին: Խանությունների վերականգնման պատճառները չէին լուսաբանվում, քանի որ, Կանկրինի հավաստմամբ՝ «դրանք պահանջում էին մանրամասն շարադրանք»[14]: Խանությունների վերականգնման առաջարկն ուներ իր պատճառները: Խանությունների վերացումը որպես անշահավետ երևույթ էր գնահատվում 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ետնախորքում, քանի որ պարսկական բանակի կազմում իրենցից մեծ ուժ էին

ներկայացնում հենց նախկին խաները, բեկերը և աղաները, ուստի ռուսական պաշտոնավարող շրջաններում տիրում էր այն մտայնությունը, թե խանությունների վերացմանը Ռուսաստանն իր համար ձեռք էր բերել ավելորդ թշնամիներ և զրկվել ամուր հենարանից: Սակայն խանական կարգի վերականգնման առաջարկն ինքնին հետադիմական էր, քանի որ նահանջ էր տարածաշրջանում գոյություն ունեցող քաղաքական հարաբերություններից:

Նախագիծը ցարի համար ընթերցվում է 1829 թ. օգոստոսի 16-ին, սակայն դրա վերանայումը ձգձգվում էր՝ պայմանավորված ընթացող ռուս-թուրքական պատերազմով: Ցարական կառավարությունը բավարարվում է միայն նրանով, որ սենատորներ Պ. Քոթայիսովին և Ե.Մեչնիկովին հանձնարարում է Անդրկովկասում անցկացնել ստուգում[15]:

1830 թ. սենատորները, անցկացնելով Ղարաբաղի գավառի ստուգումը, զեկույց են ներկայացնում՝ «Ղարաբաղի գավառի անկարգությունների և չարաչափումների մասին», որտեղ քննադատում են ռազմաժողովրդական[16] կառավարումը, պարետի և գավառային դատարանի գործունեությունը[17]:

Հավանաբար, սենատորների դիտարկման արդյունքում երևան հանված Անդրկովկասի անկազմակերպ կառավարման իրողությունը պատճառ է դառնում, որ 1830 թ. ապրիլի 24-ին Ի. Պասկևիչը ցարին է ներկայացնում զեկույց Անդրկովկասում միասնական քաղաքացիական, ֆինանսական և կառավարման կարգ, օրենսդրություն մտցնելու մասին՝ պատճառաբանելով, որ ժամանակավոր կառավարումը կարող է անվստահություն առաջացնել ժողովրդի մոտ: Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի գավառների համար Ի. Պասկևիչը բնութագրական էր համարում կառավարման ռազմապարետային ձևը: Նա առաջարկում էր տարածաշրջանը կիսել երկու նահանգների և Հայկական մարզի: Առաջինը Վրացական նահանգն էր, իսկ երկրորդը, որը պայմանականորեն Ղաղստան պետք է կոչվեր՝ կազմվելու էր 8 գավառներից՝ Ելիզավետպոլի՝ Շամշադինի ուղեմասի հետ, Ղարաբաղի, Թալիշի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Ղուբայի, Ղերբենդի[18]:

Նախագծով վերջ էր դրվում ազգային հիմքերի վրա վարչատարածքային բաժանումներին: Հայ ազգային գործիչներին առաջարկվում էր բավարարվել միայն Հայկական մարզով: Նախագծի միակ դրական կողմն այն էր, որ սահմանվում էր ռուսական միաձև հպատակություն[19]: Նախագիծը քննարկվեց, սակայն սա էլ, բարեբախտաբար, մնաց թղթի վրա:

Անդրկովկասի կառավարման բարեփոխումների նախագծերում Ղարաբաղի գավառի կառավարման հարցը կրկին քննարկման առարկա դարձավ 1834 թ. փետրվարի 2-ին: Անդրկովկասի կառավարման կոմիտեի քննարկմանը ներկայացված՝ ռազմական նախարար Ա. Չերնիշևի «Ռուսական կայսրության Անդրկովկասյան մարզերի կանոնադրության հիմնական դրույթների նախագիծը» ծրագրային գրության մեջ առաջարկվում էր Ռուսաստանի անդրկովկասյան շրջաններն այդուհետ կոչել Անդրկովկասյան Ռուսաստան, որն էլ իր հերթին պետք է բաժանվեր քրիստոնեական և մահմեդական հատվածների՝ համապատասխանաբար Արևմտյան և Արևելյան նահանգների:

1834 թ. մարտի 12-ին քննարկումների ժամանակ ներքին գործերի նախարար Դ. Բլուդովի առաջարկությամբ Արևմտյան՝ քրիստոնեական նահանգի մեջ պետք է մտնեին Վրաստանը, Իմերեթիան, Մինգրեթիան, Հայկական մարզը և Ախալցխան: Ղարաբաղը մահմեդական գավառների հետ մտնելու էր Արևելյան նահանգի մեջ[20]:

1834 թ. հոկտեմբերի 16-ին կոմիտեի նիստի ժամանակ քրիստոնեական նահանգն անվանվեց Սևծովյան, իսկ մահմեդականը՝ Կասպիական: Վերջինս կազմված էր լինելու 2 մարզերից՝ Ղաղստանի (Ղաղստան ու Ղուբա) և Կուրի, վերջինիս մեջ մտնելու էին

ՄԵՏՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2016

Ղարաբաղի, Շաքիի, Շամախիի և Թալիշի գավառները: Փաստորեն, վարչատարածքային այս բաժանման հիմքում ընկած էր միայն աշխարհագրական գործոնի առկայությունը, և հերթական անգամ ոտնահարվելու էր Ղարաբաղի բնակչության ազգային ինքնությունը: Այս նախագիծը ևս հաջողություն չունեցավ և չիրականացվեց:

1835թ. կազմվեց «Անդրկովկասի մահմեդական գավառների կանոնադրության ընդհանուր նախագիծը», որի առաջին գլխում որոշակիացվում էր «Մահմեդական գավառներ» (պրովինցիա) անվանումը. «Անդրկովկասի մահմեդական պրովինցիաներ անվան տակ պետք է հասկանալ նախկին խանությունները՝ Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Թալիշի, Դերբենդի, Բաքվի և Ղուբայի խանությունը՝ Ղարա-դայթաղի և Թաբասարանի հետ»: Ցարիզմի վարչաքաղաքականության մեջ տեղ գտած այս փաստն այսօր մեծապես շահարկվում է ադրբեջանական պատմագիտության կողմից, Մասնավորապես շահարկվում է ցարական կառավարության կողմից Ղարաբաղի գավառի արհեստական մոտքագրման փաստը, այսպես կոչված «մահմեդական գավառների» շարք: Իրականում անվան որոշման համար հիմք է ընդունվել ո՛չ պատմական, ո՛չ ազգագրական բաժանման, և ո՛չ էլ առավել ևս՝ էթնիկական նմանությունների սկզբունքը, այլ ուղղակի իրականացվել է աշխարհագրական բաժանման սինթեզ՝ զուգահեռվելով կառավարման հարմարության սկզբունքին, ինչի արդյունքում «մահմեդական գավառների» մեջ արհեստականորեն մտցվել էր Ղարաբաղի գավառը: Կառավարման հարմարության միայն աշխարհագրական գործոններով առաջնորդվելու սկզբունքը, էթնիկ կենտրոնացումներից խուսափելու ցարական ավանդական քաղաքականության կրողն ու զոհը տվյալ դեպքում Ղարաբաղն էր:

Նախագծի համաձայն՝ մահմեդական գավառները պետք է բաժանվեին 2 մարզի, որոնցից առաջինի մեջ էին Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի նախկին խանությունները՝ կենտրոն ունենալով Շամախի քաղաքը: Մարզերն իրենց հերթին բաժանվելու էին շրջանների, որոնք ունենալու էին իրենց շրջանային քաղաքները: Ղարաբաղի շրջանային քաղաքն էր լինելու Շուշին[21]

Ստանալով «Մահմեդական գավառների կառավարման կազմակերպման» ծրագիրը՝ Կովկասի գլխավոր կառավարչապետ Գ. Ռոզենն անհրաժեշտ համարեց գավառները բաժանել շրջանների: 1835 թ. նոյեմբերի 9-ին Անդրկովկասի կառավարչապետը մահմեդական գավառների և Թալիշի խանության կառավարիչ՝ գեներալ-մայոր Կ. ֆոն Կրաբբեինց պահանջեց ներկայացնել Ղարաբաղի բաժանման նախագիծը՝ «որքան հնարավոր է, շրջանների փոքր թվով»: Շրջանային բաժանման հիմքում առաջարկվեց ընդունել 3 գործոն. բնակչության թիվը, «տեղական հարմարությունները» և աշխարհագրական դիրքը[22]:

1835 թ. դեկտեմբերի 12-ին Կ. ֆոն Կրաբբեն Գ. Ռոզենին է ուղարկում Ղարաբաղի գավառի շրջանային բաժանման պահանջված նախագծերը, որը կազմվել էր Ղարաբաղի պարետ փոխգնդապետ Ստեպանովի կողմից[23]:

(Աղյուսակ 1)

Մահայններ	Ենթադրյալ բաժանում (հազ.)	
	շրջաններ	բնակչություն
Վարանդա	Վարանդա	25150
Զանգեզուր	Զանգեզուր	18547
Խաչեն	Իգիրմիդորդ	12315
Դիզակ	Շուշի	8268
Զրաբերդ	մարզային քաղաք Շուշի	7136
Ընդամենը		71416

1837 թ. Ղարաբաղի գավառի հարցը շոշափվեց «Ենթադրություններ Անդրկովկասի բաժանման մասին» նախագծում, որի համաձայն՝ Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի և Թալիշի շրջանները մտնելու էին Կուրի, ապա՝ վերակազմավորված Ներքին Կուրի մարզի մեջ՝ Շուշի մարզային կենտրոնով: Ըստ նախագծի՝ Ղարաբաղի շրջանը կազմվելու էր 5 մահալներից[24], որն ընդգրկում էր Ղարաբաղի լեռնային մասը, Վարանդան, Դիզակը, Ջիվանշիրը, Իգիրմիդորդը: Նախագիծը քննադատվեց անմշակ լինելու պատճառով և չիրականացվեց[25]:

1838 թ. մայիսի 19-ին Անդրկովկասյան կոմիտեի սենատոր Պ. Գանը Կովկասի կառավարչապետին ներկայացրեց «Անդրկովկասի կառավարման կանոնադրությունը», ինչը կառավարչապետ Ե. Գոլովինի կողմից վերջնականորեն հաստատվեց 1838 թ. օգոստոսին: Ծրագրի վերամշակման աշխատանքների ժամանակ գաղափար հղացավ, բացի Վրացա-Իմերեթական նահանգից և Կասպիական մարզից, կազմավորել մեկ նահանգ ևս՝ Հայկական մարզի և Ղարաբաղի գավառի միավորման ճանապարհով: Գաղափարի հեղինակն էր Չիչագովը: Սակայն 2 նահանգների համար աստիճանավորների նախատեսվող քանակի անբավարարությունը, ծնեռային հաղորդակցության դժվարությունները, կառավարման համակարգի ծախսերի մեծացումը, երրորդ նահանգի ստեղծումը վերապահեցին կառավարությանը: Առաջ քաշված ծրագիրն այդպես էլ չընթացավորվեց և, դժբախտաբար, մնաց թղթի վրա[26]:

Վարչական բաժանման փոխարեն 1839 թ. դեկտեմբերին առաջ քաշվեց Ե. Գոլովինի նախագիծը՝ 10 միլիոն ռուբլի տրամադրելու Կովկասյան երկրամասի բարեկարգմանը: Նախագծի համաձայն՝ պետք է բարեկարգվեր նաև Շուշիի ամրոցը[27], հաղորդակցության ուղիներ ստեղծվեին Ղարաբաղի և Նախիջևանի գավառների միջև[28]:

1838-1839 թթ. Անդրկովկասի կառավարման վերակազմակերպման հարցը շարունակում էր քննարկվել: Ի վերջո, 1840 թ. ապրիլի 10-ին Նիկոլայ 1-ինը հաստատում է Անդրկովկասի նոր վարչական բաժանման նախագիծը, որն օրենքի ուժ է ստանում[29]: Նոր վարչական բաժանման արդյունքում ամբողջ Անդրկովկասը բաժանվեց երկու խոշոր տարածքային միավորների՝ Վրացա-Իմերեթական նահանգի և Կասպիական մարզի: Ղարաբաղն այդուհետ գտնվելու էր Բաքվի, Շամախիի, Ղուբայի, Դերբենդի, Լենքորանի, Նուխիի կողքին՝ Կասպիական մարզի կազմում[30]:

1840 թ. վերջ տրվեց գավառների 18-ամյա ռազմաժողովրդական կառավարմանը, և մտցվեց քաղաքացիական կառավարում, միատիպ դատավարություն և գործավարություն[31]: Չնայած այս բարեփոխումներին՝ հաշվի չէին առնված տեղական ժողովուրդների յուրահատկությունները, ուստի քաղաքացիական կառավարման անցման առաջադիմական կողմն, այնուամենայնիվ, սահմանափակ էր:

Քաղաքացիական կառավարման առաջին գործողություններից մեկը կարելի է համարել 1843 թ. մայիսի 21-ին Կասպիական մարզի մնացած շրջանների զինանշանների, ինչպես նաև Ղարաբաղի գավառի զինանշանի հաստատումը: Այն կազմվել էր 19-րդ դարի գերմանացի զինանշանագետ Գուգո Շտրյոլի կողմից[32]: Ջինանշանի վերևի մասում՝ ոսկեգօծ դաշտում, կանգնած է վագրը, իսկ կողքին՝ հողից դուրս եկող երեք լուսե սյուն, ստորին մասում՝ կանաչ դաշտում սլացող ձի, ինչը խորհրդանշում էր, որ գավառում բուծվում էին ամենալավ տեսակի ձիեր:

1843 թ. դեկտեմբերի 11-ին Անդրկովկասի կառավարման գլխավոր խորհուրդը որոշում կայացրեց գավառային դատարանների, գավառային կառավարման վերակազմակերպման մասին: Այս որոշման արդյունքում Ղարաբաղում վերակազմավորվեցին դատական համակարգը և գավառային կառավարումը[33]:

1846 թ. դեկտեմբերի 14-ին ցարական կառավարությունը Անդրկովկասը նոր վարչական բաժանման է ենթարկում: Այս անգամ ստեղծվում են 4 նահանգներ՝ Թիֆլիսի, Քութայիսի, Շամախիի և Դերբենդի: Ձանգեզուրն ու Ղարաբաղը՝ Շուշի վարչական կենտրոնով մտնում են Շամախի նահանգի[34] կազմի մեջ: 1859 թ. մայիսի 30-ին Շամախիում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի պատճառով Կովկասի փոխարքա Ա. Բարյատինսկու առաջարկով կենտրոնական նահանգային վարչությունը տեղափոխվում է Բաքու[35]: Այդպիսով 1859 թ. դեկտեմբերի 6-ին Ղարաբաղի գավառը մտնում է վերանվանված Բաքվի նահանգի մեջ:

Մինչև 19-րդ դարի 60-ական թթ. առաջին կեսը Ղարաբաղի վարչատարածքային բաժանման վերաբերյալ ոչ մի փոփոխություն չի արժանագրվում: Այն կրկին քննարկման հարց դարձավ 1860-ական թթ. երկրորդ կեսին, երբ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Շուշիի գավառն զբաղեցնում էր մոտավորապես 20 հազ. քառ. կմ տարածք՝ 254 հազ. բնակչությամբ, որոշվեց առանձնացնել նրա կազմում գտնվող Ձանգեզուրը և առանձին-առանձին մտցնել ստեղծվելիք Ելիզավետպոլի նահանգի կազմի մեջ[36]:

1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի՝ ցարական կառավարության ընդունած նոր օրենքով Անդրկովկասը բաժանվում է 5 նահանգների՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի և Բաքվի: Լեռնային Ղարաբաղը մտնում է Ելիզավետպոլի նահանգի կազմի մեջ: 1868 թ. Ելիզավետպոլի նահանգի կենտրոն ճանաչվեց Փանծակը, որն իր բնակչության թվով և քաղաքին բնորոշ մյուս գծերով զիջում էր Շուշիին:

Ղարաբաղի գավառական կենտրոններ հռչակվեցին Թարթառը՝ Ջիվանշիրի համար, որի մեջ ներառվեցին Գյուլիստանի, Ջրաբերդի նախկին մելիքությունների տարածքներն ամբողջապես և Խաչենի մի մասը, Ջեբրայիլը՝ համանուն գավառի համար, որի կազմում էին Դիզակի տարածքի մի մասը, և Շուշին, որի մեջ ներառվեց ամբողջ Վարանդան, Խաչենի և Դիզակի զգալի մասը[37]:

Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ 1813-1867 թթ. ցարիզմն Անդրկովկասի վարչաքաղաքական բարեփոխումների հարցում փնտրտուքների մեջ էր, ինչով էլ բացատրվում են բազմաթիվ չիրագործված նախագծերի առկայությունը, ինչպես նաև 1840, 1846, 1859, 1867 թվականներին ցարիզմի կողմից Անդրկովկասում իրականացված վարչաքաղաքական բաժանումները: Հատկանշական է նաև այն փաստը, որ եթե 1813-1867 թթ. ընդգրկող պատմաաշրջանում ռուսական աղբյուրներում Ղարաբաղի մասին տեղեկությունները այս կամ այն կերպ առանձնացված են, ապա դրան հաջորդող 1867-1917 թթ. ընդգրկող ժամականաշրջանում բախվում ենք այն իրողությանը, որ, փաստորեն, Ղարաբաղի գավառի մասին տվյալները շատ հաճախ տարրալուծված են ընդհանուր Ելիզավետպոլի նահանգ վարչաքաղաքական միավորի մասին տեղեկություններում: Սա հերթական ասպացույցն է ցարական կառավարության կայսերապետական՝ էթնիկ կենտրոնացումներից խուսափելու քաղաքականության: Փաստորեն արհեստականորեն առանձնացնելով 1867-1917 թթ.՝ որպես ինքնակալության կողմից հպատակ տիրույթներում իրականացված քաղաքականության երկրորդ փուլ՝ բախվում ենք այն իրողությանը, որ ցարիզմն արտաքին միատարրության քող էր նետել «Ելիզավետպոլի նահանգ» վարչաքաղաքական միավորի էթնիկ ներքին բազմատարրությանը: Հետևաբար մեր գերխնդիրն է պրոպոնումների միջոցով առկա աղբյուրագիտական և պատմագիտական նյութի թնօտկում առանձնացնել սեփականն ու ազգայինը:

Հատկանշական է, որ 1867 թ. Անդրկովկասի հերթական վարչաքաղաքական բաժանումից հետո ցարիզմի ուշադրության գլխավոր ուղղություններից էր ներքին կառավարման առումով բարեկարգ երկրամաս ունենալը: Այս առումով պետք է առանձնացնել հաղորդակցության և կապի միջոցների բարեկարգման հարցը: Չկար սայլուղի և համա-

պատասխանաբար փոստային ուղիղ հաղորդակցություն Երևանի նահանգի և Կուրի հարթավայրով դեպի Գյոկչայի լիճ: Նման պայմաններում Նախիջևանից Շուշի ճանապարհը ձգվում էր Երևան-Դիլիջան-Աղստև-ք. Ելիզավետպոլ, այսինքն՝ 539 վերստ ճանապարհ, այն դեպքում, երբ Նախիջևանից Շուշի 200 վերստ էր կազմում: Շուշիի գավառը Ջանգեզուրից լրիվ առանձնացված է բարձր լեռներով, այնպես որ Շուշիից Գորիս հասնելու համար պետք է հասնել Աղ-օղլան /Ամարաս/ և Ջեբրայիլի անցակետ. դրա համար սայլուղի ճանապարհը Շուշիի և Նախիջևանի համար համարվում էր շատ կարևոր»: Նախատեսվող ճանապարհի կառուցումը հնարավորություն կտար Նախիջևանի աղը հասցնելու Ելիզավետպոլի նահանգ և Կուրի հարթավայր: Այդ ճանապարհի ամենադժվարին հատվածը մշակված էր Լիսագորսկից՝ Շուշիի և Ջանգեզուրի գավառների սահմանագծից մինչև Հազարի գետ՝ 27 վերստ: Մնում էր մշակել 18 վերստը՝ Լիսագորսկից մինչև Շուշի և Նախիջևանից մինչև Երևանի նահանգի Բեչենախ բնակավայրը: Այդ դեպքում կհաստատվեր ուղիղ սայլուղի հաղորդակցություն Երևանի նահանգի և Կուրի հարթավայրի միջև: Նախատեսվում էր վերամշակել հատկապես Շուշիից Կարկառ գետի հարթավայրը, որը ևս մտնում էր այդ ճանապարհի մեջ[38]:

1912 թ. կայսրը հաստատել էր Շուշի-Եվլախ երկաթուղու նախագիծը: Մարտ ամսին պետք է սկսվեին աշխատանքները: Կայսրանները հետևյալն էին Եվլախ-Սարով-Թարթար-Ախտարա-Խաչեն-Տիգրանաբերդ-Աղդամ-Ասկերան-Բալուջա-Խանքենդի-Շուշի: Երկաթուղին կանգ էր առնելու Ղայբալու գետի աջ ափի սարի տակ[39]:

Շուշիի, Ջեբրայիլի և Ջևանշիրի գավառներն իրենց հերթին բաժանված էին ոստիկանական բաժանմունքների. Շուշիի գավառը կազմված էր 4 ոստիկանական բաժանմունքներից՝ Խանքենդի, Ղաջար, Աղդամ և Աղջաբեդի գյուղերում, Ջեբրայիլի գավառը՝ Ջեբրայիլ, Սեժ Բեդանլու, Հորադիզ գյուղերում, Ջևանշիրի գավառի Կայալի, Քոչարլի, Կասապետ գյուղերում[40]: Ոստիկանական բաժանմունքների օգնությամբ իրականացվում էր ինչպես վերահսկողությունը, այնպես էլ վիճակագրական ծառայությունը:

Ներքին բարեկարգման ծրագրի շրջանակներում շարունակվում էր հողերի սահմանագծման գործընթացը: Անդրկովկասի հողերի սահմանագծման անհրաժեշտությանն առաջին անգամ իր ուշադրությունն էր հրավիրել Ա. Երմոլովը: Նրա նախաձեռնությամբ նշանակվել էին նահանգային և 3 գավառական հողաչափներ: Սակայն հողերի հաշվառման գործընթացը շարունակվել է նաև հետագա տասնամյակներին: 1861 թ. Սահմանագծման Պալատի կողմից սկսվել էր Անդրկովկասի հողերի հաշվառման գործընթացը: Այն ուղեկցվել էր մեծ վեճերով, քանի որ մինչ այդ տիրող քառային իրավիճակը խանգարում էր հողագործության զարգացմանը, ինչպես նաև երկրամասի տնտեսական զարգացմանը: 1889 թ. դրությամբ Անդրկովկասի հողային ֆոնդի մեծ մասը պատկանում էր արքունիքին, ուստի Պետական ունեցվածքի հաշվառման հանձնաժողովը հողային հարաբերությունները կարգավորելու համար 3-4 տարվա ընթացքում մեծ աշխատանքներ իրականացրեց այդ ոլորտում[41]:

Ներքին կառավարման հարցում հատուկ տեղ էր տրված քաղաքների ինքնակառավարմանը՝ քաղաքային ինքնավարություններին: Շուշիի քաղաքային դումայի նիստերում որոշվում էին տարաբնույթ հասարակական, տնտեսական, կենցաղային հարցեր[42]: Փաստաթղթերում Անդրկովկասի ռուսահպատակ մնացած քաղաքների օրինակով առանձնացված էին Շուշի քաղաքի եկամուտները և ծախսերը: Շուշի քաղաքի եկամուտները՝ 1885 թ. տվյալներով կազմում էր 29513, ծախսերը՝ 25316 [43]: Ռուսական կայսրության քաղաքները, ըստ բնակարանային հարկի դրույքաչափի, բաժանվում էին 5 դասի: Անդրկովկասի քաղաքները սկսվում էին 2-րդ դասից: 2-րդ դասի քաղաքներն էին Թիֆլիսը, Բաթումը, Բաքուն, 3-րդ դասը՝ Վլադիկավկազ, Եկատերինո-

ՄԵՏՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2016

դար, Ելիզավետպոլ, Կարս, Քութայիս, Նովոռոսիյսկ, Ստավրոպոլ, Փոթի, Երևան, Սուխումի: 4-րդ դասի քաղաքներն էին Ալեքսանդրապոլ, Անապա, Արմավիր, Գրոզնի, Դերբենո, Մայկոպ, Պյատիգորսկ, Շուշի և այլն: 5-րդ դասի քաղաքներն էին Ախալքալաք, Ախալցխա, Գորի, Կիզլյար, Դուբա, Լենքորան, Նուխի, Շամախի, Թելավ և այլն: Հարկաչափը որոշված էր ըստ քաղաքների եկամտային հնարավորությունների[44]:

Հատկանշական է, որ 1867-1917 թթ. խիստ փոփոխություններ կրեց նաև տեղական ինքնակառավարման քաղաքականությունը: Եթե 1813-1867 թթ. ցարական կառավարությունը տեղական ինքնակառավարման գործը կազմակերպում էր ռուս և հայ պաշտոնյաների միջոցով, ապա 1867-1917 թթ. տեղական ինքնակառավարման գլխավոր պաշտոններում նշանակվում էին առավելապես ռուս պաշտոնյաներ: Այս քաղաքականությունը հիմնավորվում է այն տրամաբանությամբ, որ ցարիզմն արդեն իսկ հաստատվել էր հպատակ տիրույթներում, դատական և քաղաքացիական ոլորտները հարմարեցվել էին Ռուսական կայսրության կառավարման համակարգին, հետևաբար ուժեղ ինքնակալական վերահսկողություն իրականացնելու համար ռուս կամ վրացի պաշտոնյաների առկայությունը գրեթե պարտադիր էր: Հենվելով «Կովկասյան տարեցույցի» տեղեկությունների վրա՝ ներկայացնենք տեղական ինքնակառավարման կազմակերպումը 1867-1917 թթ.:

Աղյուսակ 1

Ըստ տարեթվերի	Գավառապետները՝ ըստ գավառների[45]		
	Շուշիի գավառապետ	Ջերբայիլի գավառապետ	Ջևանշիրի գավառապետ
1867	Կ. Կրինիցկի	-	-
1870	Ա. Շան-Գիրեյ	-	-
1872	Ա. Շան-Գիրեյ	-	-
1878	Ի. Կոնչելի	Կ. Սաշկով	Բ. Ասրիբեկով
1882	Ի. Կոնչելի	Դ. Ասանիձե	Մ. Ռայչենկո
1886	Վ. Դուբրովսկի	Դ. Հասանիձե	Ի. Սուլխանով
1891	Վ. Դուբրովսկի	Ի. Անդրոնիկով	Կ.Միրզա-բեկ Ռաֆիբեկով
1892	Վ. Դուբրովսկի	Ի. Անդրոնիկով	Կ.Միրզա-բեկ Ռաֆիբեկով
1893	Իշխան Աբխազով	-	Կ.Միրզա-բեկ Ռաֆիբեկով
1900	Ս. Մանդրիկին	Ի. Անդրոնիկով	Դ. Բարանովսկի
1901	-	Ա. Գարին	Մ. Ռեուտ
1903	Վ. Ելիմով	Ա. Գարին	Ն. Ֆլեգինսկի

Ընդհանրացնելով ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ցարիզմի կողմից իրականացված՝ Ղարաբաղի վարչաքաղաքական փոփոխությունների փուլավորումը՝

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՄԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2016

հանգում ենք. առաջին՝ 1813-1822 թվականներն ընդգրկող ժամանակաշրջանում այն հիմնականում ծանոթության և փորձարարության բնույթ էր կրում: Ղարաբաղի խանությունում մինչև 1822 թ. պահպանվում էր խանական վարչաձևը: 1822 թ. խանական կարգերը տապալվելուց հետո Ղարաբաղը վերածվում է ռուսական սովորական գավառի: Ռուսական օրենսդրությունը, ռազմական և վարչական համակարգերը, զուգակցվելով տեղում առկա ասիական բռնակալության տարրերին, մուտք են գործում Ղարաբաղ:

Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1822-1840 թվականները, երբ ցարիզմն ինչպես անդրկովկասյան իր բոլոր տիրույթներում, այնպես էլ Ղարաբաղում կատարում է վարչաքաղաքական փոփոխություններ, որոնց նպատակը իշխանության կենտրոնացումը, տնտեսական յուրացումն ու վերածումն է գաղութի:

Երրորդ՝ 19-րդ դարի 40-60-ական թթ. ընդգրկող փուլը բնութագրվում է վարչաքաղաքական նոր փոփոխություններով, որոնց արդյունքում Ղարաբաղում հաստատվում է կառավարման նոր՝ քաղաքացիական կարգ, կարգավորվում է դատական համակարգը:

Գնահատելով ցարական կառավարության վարչաքաղաքական նախագծերի և որոշումների ինչպես նաև հետագայում ռուսահպատակ տարածքների, այդ թվում նաև Ղարաբաղում տարվող քաղաքականության էությունը՝ եզրահանգում ենք.

ա) ցարիզմը հավատարիմ էր մնացել էթնիկ ապակենտրոնացման իր քաղաքականությանը. այն ցայտուն կերպով արտահայտվել էր Ղարաբաղում, որտեղ շարունակվում էր ապրել անկախ պետականության կերտման հույսը.

բ) նախագծերում առաջ քաշված եզակի առաջարկները Ղարաբաղը և Հայկական մարզը մեկ վարչաքաղաքական միավորի մեջ միավորելու մասին այդպես էլ մնում էին թղթի վրա՝ պատճառաբանվելով սոսկ աշխարհագրական նկատառումներով: Փաստորեն, ցարական իշխանությունները ելնելով իրենց նեղ շահախնդիր քաղաքականությունից, Ղարաբաղը և Հայկական մարզը չմիավորեցին մեկ վարչական միավորի մեջ:

գ) «Ելիզավետպոլի նահանգ» վարչաքաղաքական միավորի կազմում Ղարաբաղի գավառը ներքին վարչաքաղաքական բաժանման ենթարկումը, եթե կենտրոնի կողմից երկրամասի կառավարումը դյուրացնելու նպատակ ուներ, մյուս կողմից՝ այն մանրատման և տարրալուծման հետևանքներ ունեցավ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բաղդասարյան Ն., Վարչաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կացությունը Ղարաբաղում 1813-1867 թթ. Եր., 2015, էջ 9; Багдасарян Н., Карабах в административных проектах реформ и постановлений Российской империи в 1813 – 1859 гг., "Россия и армяне Нагорного Карабаха в прошлом и настоящем", Южнороссийское обозрение, Центр системных региональных исследований и прогнозирования ИППК ЮФУ и ИСПИ РАН, Вып. 67, Москва-Ростов-на-Дону-Степанакерт, 2011, стр.100-110.
2. Ղարաբաղի խանությունը ընդգրկել է Կուր-Արաքսյան Միջագետքի հարավային և հարավ-արևելյան հատվածը, Գանձակի և Շաքիի խանություններից հարավ և զբաղեցրել է 13 հազ. քառ. վերստ: Այս մասին տե՛ս Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901, стр.146.
3. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, Եր., 1974, էջ 15, Հովհաննիսյան Լ., «Ղարաբաղի խանություն», «Ղարաբաղ», «Լեռնային Ղարաբաղ» անվանումների հարաբե-

րությունը, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2007, էջ 113:

4. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая, 1800-1826 гг., Ер., 2006, стр. 120.
5. Բաղդասարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 94:
6. Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., Ер., 2003, стр. 27.
7. Նույն տեղում, էջ 27; Ерошкин Н., История государственных учреждений дореволюционной России, М., 1983, стр. 189.
8. Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., стр. 27.
9. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая, 1800-1826 гг., стр. 120.
10. ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 1, թ. 1:
11. Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., стр. 28.
12. Հայոց պատմություն, հ.3, գիրք առաջին, նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես –XIX դարի վերջ), Եր., 2010, էջ 261-262:
13. Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., стр. 43.
14. Նույն տեղում, էջ 44-45:
15. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (այսուհետև՝ АКАК), т. VII, док. 47, стр. 35.
16. Ցարիզմի կողմից ռազմաժողովրդական կառավարում էր անվանվում պարետային կառավարումը:
17. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть вторая, 1826-1836 гг., Ер., 2006, стр. 63.
18. АКАК, т. VII, док. 47, стр. 35-37, Документы и материалы по истории армянского народа, социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), под ред. Н. А. Тавакаляна, Ер., 1993, стр. 55-58.
19. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть вторая, 1826-1836 гг., стр. 68.
20. Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., стр. 51.
21. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть вторая, 1826-1836 гг., стр. 146-147.
22. Նույն տեղում, էջ 148:
23. Նույն տեղում, էջ 151:
24. Վարչաքաղաքական բաժանման համար հիմք էր ընդունել Ղարաբաղի շրջանային բաժանման 1835 թ. նախագիծը:
25. Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть третья, 1836-1844 гг., Ер., 2006, стр. 25.
26. Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., стр. 63.
27. Շուշիի հատակագիծը բարեկարգելու մասին ցարական իշխանությունների նախագծերի մասին տե՛ս Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1980, էջ 131, 155: Պետրոսյան Ս., Շուշիի քաղա-

քաշինական զարգացման և ռեաբիլիտացիայի խնդիրները, Ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2006, էջ 12:

28. АКАК, т. IX, Тифлис, 1884, док. 20, стр.17-19.
29. Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., стр. 66.
30. Шахатуниан А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, стр. 86-87, Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX-начале XX в., Ер., 2002, стр. 99, Тунян В., Восточная Армения в составе России, Ер., 1989, стр. 43.
31. Тунян В., Карабахский конфликт: историко-геополитический аспект, Ер.,1999, стр. 6.
32. <http://www.hrono.ru/heraldicum/russia/lost/towns/shusha.htm>. ինչպես նաև Դենդյան Հ., Հայկական զինանշաններ, դրոշներ, պետական պարզևներ, Եր., 2008, էջ 63:
33. Բաղդասարյան Ն., նշվ. աշխ. էջ 104:
34. “Кавказский календарь” на 1849 г., Тифлис, 1848, стр. 37-40. Саркисян М., Из истории градостроительства Шуши, Ер., 1996, стр. 15.
35. «Մեղու Հայաստանի», թիվ 316, 1860, էջ 17: Ստեփանյան Գ., Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին /պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն/, Եր., 2010, էջ 52:
36. Отчет по главному управлению наместника Кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем е.и.в. князем Михаилом Николаевичем с декабря 1862-6 декабря 1872, Тифлис, 1873, стр. 50. Մեկ այլ աղբյուրի համաձայն այդ պահին Շուշիի գավառի տարածքը կազմում էր 19866,4 քառ. վերստ, իսկ բնակչության թիվը՝ 253314, տե՛ս “Кавказский календарь” на 1868 г., Тифлис, 1867.
37. Բալայան Վ., Արցախի վարչաքաղաքական կարգը (1813-1917 թթ.), Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Մաս առաջին, Ստեփ., 2003, էջ 5: Рязцев В., Сафарян С., “Карабахский узел”: этнонациональный конфликт в аспекте региональной геополитики, Ростов на-Дону, 1996, стр. 14.
38. Сеть Закавказских дорог утвержденная великим Князем наместником 1 июля 1871 г., Кавказский календарь на 1872, Тифлис, 1871, стр. 25.
39. Ղարաբաղ, 1912, թիվ 14:
40. Кавказский календарь на 1889 год, Тифлис, 1888, стр. 166.
41. Кавказский календарь на 1890 год, Тифлис, 1889, стр. 33-35.
42. Ղարաբաղ, 1912, թիվ 15:
43. Таблица доходов, расходов, долгов и недоимок главнейших городов Кавказа 1885 г. / по данным отчетов/, Кавказский календарь на 1887 год, Тифлис, 1886, стр. 181-183.
44. Кавказский календарь на 1901 год, Тифлис, 1900, стр. 34.
45. Кавказский календарь на 1871, Тифлис, 1870, стр. 47-48, Кавказский календарь на 1873, Тифлис, 1872, стр. 49, Кавказский календарь на 1873, Тифлис, 1872, стр. 25, Кавказский календарь на 1873, Тифлис, 1872. стр. 25, Кавказский календарь на 1879, Тифлис, 1878, стр. 36, Кавказский календарь на 1883 год, Тифлис, 1882, стр. 50, Кавказский календарь на 1887 год, Тифлис, 1886, стр.43, Кавказский календарь на 1892 год, Тифлис, 1891, стр.116, Кавказский календарь на 1893 год, Тифлис, 1892, стр. 669, Кавказский календарь на 1894 год, Тифлис, 1893, стр. 428, Кавказский календарь на 1902 год, Тифлис, 1901, стр. 551, Кавказский календарь на 1904 год, Тифлис, 1903. стр. 441.

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Ղարաբաղը՝ Ռուսական կայսրության անդրկովկասյան վարչաքաղաքականության համատեքստում 1813-1917 թթ.
Նելլի Բաղդասարյան

1813-1917 թթ. Ղարաբաղը գտնվում էր ռուսական կայսրության տիրապետության տակ: Ղարաբաղի նկատմամբ իրականացված վարչաքաղաքականության լուսաբանումը կարևոր է՝ հետգյուլիստանյան ժամանակաշրջանը գնահատելու և պատմական պատգամների իմաստով: Հոդվածում ներկայացվել է Ռուսաստանի կողմից իրականացված վարչաքաղաքականությունը, առանձնացվել են հետևյալ փուլերը. 1813-1822 թթ.՝ փորձարարության 1822-1840 թթ. իշխանության կենտրոնացման, 19-րդ դարի 40-60-ական թթ. քաղաքացիական կարգի մուտքագրման, 1867-1917 թթ. երկրամասի վերջնական տարրալուծման պատմաշրջանները:

РЕЗЮМЕ

Карабах в контексте административной политики Российской империи на Закавказье в 1813 – 1917 гг.
Нелли Багдасарян

Ключевые слова: Карабах, Гюлистанский договор, Шуши, А.Ермолов, В.Мадатов, Южный Кавказ, Каспийская область, Шемахинская губерния, Бакинская губерния, Elizavetpolskaya guberniya, административная политика.

В 1813 – 1917 гг. Карабах находился под господством Российской империи. Освещение административной политики, проводимой в Карабахе, является важным при оценивании послегюлистанского периода и с точки зрения заповедей истории. В статье представлена административная политика, проводимая Россией, выделены следующие этапы: предварительный этап – 1813-1822 гг., этап централизации власти – 1822-1840 гг., этап введения гражданского строя – 40-60 гг. XIX в., этап окончательного разложения области – 1867-1917 гг.

SUMMARY

Karabakh within the context of the Russian Empire administrative policy in the South Caucasus in 1813-1917
Nelly Baghdasaryan

Keywords: Karabakh, Gulistan treaty, Shoushi, A.Ermolov, V.Madatov, South Caucasus, Caspian region, Shemakha province, Baku province, Elizavetpol province, administrative policy.

During 1813-1917 Karabakh was under the domination of the Russian Empire. Coverage of the administrative policy held in Karabakh is essential while estimating the after-Gulistan period from the viewpoint of historical commandments. The article presents the administrative policy pursued by Russia. The following stages are singled out: the preliminary stage - 1813-1822, the stage of power centralization - 1822-1840, the stage of civil order initiation - 1840-1860, the stage of the final decomposition of the region - 1867-1917.